

Słowo wstępne

Piśmiennictwo zakonne doby staropolskiej, czyli poczynając od średniowiecza aż do kresu baroku, zwraca uwagę znacznym zróżnicowaniem, wielonurtowością, jak też interdyscyplinarnością. Z tego względu zajmują się nim badacze reprezentujący różne dyscypliny i specjalności naukowe. Siłą rzeczy więc czego innego szukać będzie w piśmiennictwie zakonnym historyk, literaturoznawca, językoznawca, bibliolog, teolog, archeolog, historyk sztuki czy filozof. Powinni oni wszakże konfrontować swoje ustalenia, by wspólnie stworzyć obraz piśmiennictwa zakonnego klarowny i w miarę pełny.

Już sam zakres czasowy, jaki staramy się w obecnym tomie ogarnąć, sygnalizuje znaczne zróżnicowanie materiału, jakie dokonywało się ze względu na postępujące przemiany mentalności, kultury literackiej, obyczajowości, wreszcie stylu i języka. Nie można też zapominać o oddziaływaniu świata na to, co działo się za murami klasztornymi. Czas pokoju, wojny, klęski żywiołowe, szczególne rozbudzenie zainteresowania sprawami religii przybierające kształt zmagania o „rząd nad duszami” (reformacja i kontrreformacja) — to wszystko nie pozostawało bez wpływu na bieg życia braci i sióstr zakonnych. Na zewnętrzne czynniki kształtujące owo piśmiennictwo nałożyły się czynniki wewnętrzne, jak choćby przede wszystkim charyzmat poszczególnych zgromadzeń zakonnych, swoistość duchowości, ale też zmiany następujące w sposobie odczytywania myśli pozostawionej przez założycieli lub założycielki wspólnot.

Zwraca uwagę zróżnicowanie charyzmatów zakonnych, z jakimi można było się spotkać w dobie staropolskiej na terytorium Polski, a potem Rzeczypospolitej. Od XI wieku działali benedyktyni (zainteresowani rozwojem kultury i piśmiennictwa, muzyką liturgiczną), a od XII wieku cystersi prowadzący przede wszystkim życie monastyczne. W XIII wieku pojawili się na ziemiach polskich dominikanie i franciszkanie zajmujący się kaznodziejstwem. Wiek XVI to początek działalności jezuitów, którzy rozwinęli sieć kolegiów kształcących przedstawicieli różnych stanów, przede wszystkim jednak szlachtę. W XVII wieku przybyli pijarzy, którzy założyli sieć darmowych szkół, by w wieku XVIII konkurować z powodzeniem z jezuitami na polu edukacji.

Obecny tom pokazuje, że podział na życie w obrębie murów klasztornych i poza nimi jest w istocie iluzoryczny. Obie te rzeczywistości pozostają z sobą w stałym kontakcie, oddziałują na siebie wzajemnie czy wręcz przenikają się. Piśmiennictwo to nie służyło bowiem wyłącznie doskonaleniu wewnętrznemu duchowieństwa poprzez kontemplację. Rozwijało się głównie dlatego, że było przeznaczone dla odbiorców na zewnątrz. Wyjście do społeczności z przesłaniem religijnym stanowiło przecież misję większej części zgromadzeń zakonnych. W trosce o rozwój duchowny wiernych pisano i głoszono kazania, przygotowywano postylle oraz modlitewniki. Duchowieństwo towarzyszyło wydarzeniom prywatnym, jak i publicznym, uświetniając te okazje oracjami kościelnymi, których celem było nie tylko głoszenie Słowa Bożego, lecz często przede wszystkim modelowanie postaw odbiorców. Okazje te upamiętniano drukiem okolicznościowych wystąpień. Szczególną misję podejmowało duchowieństwo prowadząc szkoły. Dzięki nim zyskało największy wpływ nie tylko na serca, ale i na umysły dawnego społeczeństwa. Nie ulega więc wątpliwości, że piśmiennictwo zakonne (bo nie tylko klasztorne!) znacząco wpłynęło na rozwój i kształt kultury dawnej Rzeczypospolitej.

Zarówno samo życie monastyczne, działalność kaznodziejska, troska o liturgię, jak i prowadzenie szkół wymagało dbałości o odpowiedni poziom intelektualny zakonnic i zakonników. Stąd też w okresie staropolskim w klasztorach dużo czytano — z tego względu sprowadzano książki najpierw rękopiśmienne, a potem drukowane, nie tylko te wydawane w kraju, ale też, może nawet przede wszystkim, publikowane w Europie. Bogate zasoby biblioteczne umożliwiały ponadto prowadzenie ożywionej działalności piśmienniczej. W dobie staropolskiej to przede wszystkim klasztory były ośrodkami rozwoju myśli, jak też depozytariuszami dorobku piśmienniczego gromadzonego głównie na własne potrzeby w bibliotekach zakonnych. Zbiory te w XVIII i XIX wieku często ulegały rozproszению czy nawet zniszczeniu. Wiele cennych woluminów przejęły biblioteki, zwłaszcza Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego — za sprawą działalności Samuela Bogumiła Lindego, który gromadził najcenniejsze zabytki z likwidowanych przez zaborców klasztorów¹.

Godne uwagi zdają się zarówno zachowane bądź rozproszone zespoły bibliotek klasztornych, jak i działalność pisarska oraz translatorska przedstawicieli i przedstawicielek zgromadzeń duchownych, ponadto wszelkie inicjatywy wydawnicze podejmowane przez zakony, które posiadały często własne warsztaty drukarskie. Powiełały one literaturę dewocyjną, mającą kształtować umysłowość ówczesnego społeczeństwa, jak i publikowały teksty okolicznościowe, za sprawą których poddawano oglądowi poprzez religię radości i smutki życia doczesnego. Obserwujemy więc duże zróżnicowanie funkcjonalne tego piśmiennictwa, czego naturalną konsekwencją jest wielogatunkowość.

Do piśmiennictwa zakonnego zaliczymy więc z pewnością spisywane na własne potrzeby reguły i medytacje, ponadto dokumenty prawne przygotowywane przez duchowieństwo. Znajdujemy ponadto utwory hagiograficzne, historyczne, polemiczne,

¹ Zob. M. Ptasiński, „Słownik języka polskiego” Samuela Bogumiła Lindego. Szkice bibliologiczne, Toruń 2007, s. 19–28; B. Matuszczyk, Słownik języka polskiego S. B. Lindego. Warsztat leksykografa, Lublin 2006, s. 270–271.

kazania na niedziele i święta, ale też na różne okazje (nie tylko pogrzeby). Duchowieństwo parało się prozą oraz poezją, a dla celów edukacji religijnej twórczością teatralną, jak też romansopisarstwem.

Wymienione dotąd zjawiska, czyli twórczość własna, działalność bibliofilska, translatorsko-wydawnicza, edukacyjna, jak i oddziaływanie za sprawą zwłaszcza kaznodziejstwa na serca i umysły wiernych, wreszcie uwarunkowania historyczne i kulturowe miały przemożny wpływ na kształt piśmiennictwa zakonnego, stanowiąc o jego sposobie powstawania, swoistości, jak i zróżnicowanych drogach rozwoju.

U genezy obecnego wieloautorskiego tomu monograficznego *Piśmiennictwo zakonne w dobie staropolskiej* znajduje się konferencja pod tym samym tytułem, która odbyła się w Łodzi w dniach 4–6 listopada 2010 roku. Ostatecznie wzięli w niej udział referenci z ośmiu krajowych ośrodków akademickich. Przybyło też wielu młodych badaczy, którzy rozpoczynali dopiero swą naukową drogę². Referenci reprezentowali różne obszary humanistyki. Znaleźli się wśród nich historycy i bibliolodzy zajmujący się dawnymi zespołami zbiorów bibliotecznych, historycy drukarstwa, badacze dawnych dokumentów, ponadto specjalista w zakresie związków filozofii i literatury dawnej, wreszcie historycy literatury i języka analizujący różne funkcjonalności tekstów (medytacja, perswazja, formowanie wzorów osobowych).

Obecna monografia gromadzi wypowiedzi, które podejmują problemy, jakie uznać należy za szczególnie ważne w badaniach nad piśmiennictwem zakonnym. Do tomu weszły prace, których nie przedstawiono na konferencji (rozdziały autorstwa Jakuba Z. Lichańskiego, Bernadetty Puchalskiej-Dąbrowskiej i Grzegorza Trościńskiego), za razem nie znalazło się w nim kilka tekstów wygłoszonych jako referaty. Wszystko to w trosce o reprezentatywność przedstawianej problematyki.

W tomie znalazły się rozprawy pokazujące w postaci reprezentatywnych przykładów piśmiennictwo zakonne od średniowiecza do późnego baroku. Okres średniowiecza przybliżają studia Andrzeja Wałkowskiego, Rafała Kępy i Katarzyny Kiszkwia. Problematyce głównie szesnastowiecznej poświęcone zostały studia Doroty Szagun oraz Dawida Szymczaka; zagadnieniami siedemnastowiecznymi zajęli się natomiast Tomasz Stolarczyk, Magdalena Kuran, Grzegorz Trościński, Radosław Rusnak, Maria Wichowa, Katarzyna Kaczor-Scheitler, Jakub Z. Lichański, Jacek Kwosek, Bernadetta Puchalska-Dąbrowska i Michał Kuran. Twórczości należącej do XVII i XVIII wieku poświęcili uwagę Beata Łukarska, Halina Rusińska-Giertych, Anna Reglińska-Jemioł i Małgorzata Mieszek.

Autorzy zajęli się działalnością przedstawicieli poszczególnych zgromadzeń zakonnych, jak franciszkanie (tu: reformaci, bernardyni i kapucyni), kanonicy regularni, cystersi, dominikanie, norbertanki, klaryski, benedyktynki, bazylianie, pijarzy i najczęściej omawiani jezuici.

² Zob. M. Kuran, *Piśmiennictwo Zakonne w Dobie Staropolskiej. Sesja naukowo-badawcza, Katedra Literatury Staropolskiej i Nauk Pomocniczych Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 4–6 listopada 2010 r.*, „Barok. Historia — Literatura — Sztuka”, 2010, t. 2, s. 219–221.

Zagadnieniom przedstawiającym ponadindywidualną, szerszą perspektywę poświęcone zostały prace: o. Anzelma Szeinke OFM, Anny Kapuścińskiej, Tomasza Stolarczyka, Rafała Kępy, Magdaleny Kuran, Grzegorza Trościńskiego, Haliny Rusińskiej-Giertych, Beaty Łukarskiej, Jakuba Z. Lichańskiego, Dawida Szymczaka i Anny Reglińskiej-Jemioł. Szczegółowy charakter mają zaś studia Radosława Rusnaka, Marii Wichowej, Katarzyny Kaczor-Scheitler, Katarzyny Kiskowiak, Jacka Kwoska, Bernadetty Puchalskiej-Dąbrowskiej, Michała Kurana, Doroty Szagun i Małgorzaty Mieszek.

Obecny tom monograficzny ma pokazać bogactwo piśmiennictwa zakonnego. Warto przy okazji nadmienić, że stanowi on w zasadzie pierwszą próbę syntetycznego ujęcia tak rozległego obszaru piśmiennictwa. Materię podzielono na cztery części, te z kolei na rozdziały poświęcone szczegółowym zagadnieniom.

Część pierwsza: *Księgozbiory, dokumenty i drukarnie* gromadzi prace materiałowe. Studium-rozdział autorstwa o. Anzelma Szeinke OFM przedstawia w zarysie tematykę staropolskich rękopisów reformackich zgromadzonych w Bibliotece Głównej Prowincji Franciszkanów-Reformatów w Krakowie. Znajdują się tam na przykład komentarze do reguły, dzienniki pisane w trakcie podróży zakonnych, studia filozoficzne, teksty ascetyczne, wreszcie pomoce duszpasterskie. Rozdział przygotowany przez Annę Kapuścińską dotyczy konkretnego wycinka zbiorów bibliotek kapucyńskich. Badaczka zajęła się wyłącznie twórczością hagiograficzną. Przedstawiła nie tylko zachowane do naszych dni zbiory, lecz starała się ustalić wielkość strat, jakie poniosły księgozbiory zakonne w czasie kolejnych wojen. Bibliotekami dominikańskimi zajął się Tomasz Stolarczyk, który scharakteryzował zbiory z obszaru dawnego archidiaconatu łęczyckiego gromadzone w klasztorach w Gidlach, Łęczycy, Łowiczu, Piotrkowie Trybunalskim i Sieradzu. Inkunabułom zbieranym we wrocławskim i żagańskim klasztorach kanoników regularnych poświęcił uwagę Rafał Kępa. Badacz pogrupował je, dostrzegłszy wśród nich między innymi komentarze do Pisma Świętego, teksty prawne w tym z zakresu prawa kanonicznego, teksty filozoficzne i słowniki. W aneksie zamieścił szczegółowy wykaz tych ksiąg. Magdalena Kuran w oparciu o katalogi reformackie przedstawiła dzieła historyczne w krakowskim księgozbiorniku tego zgromadzenia. Wyodrębniła prace historyków starożytnych i nowożytnych, a wśród tych drugich wskazała między innymi historie powszechne, państw i regionów, dzieła humanistów adaptujących historię antyczną, traktaty z zakresu teorii ustroju i utwory satyryczne. Natomiast Andrzej Wałkówski ustalił proveniencję czterech średniowiecznych dokumentów wywodzących się z kręgu klasztoru cystersów w Mogile. Zawartość niezwykle interesującego kancjonału ze zbiorów radomskich bernardynów przedstawił szczegółowo i scharakteryzował Grzegorz Trościński. Studium-rozdział Haliny Rusińskiej-Giertych omawia z kolei w działalności wydawniczą lwowskich jezuitów. Perspektywę edytorską i zarazem wątek bazyliński wprowadził Radosław Rusnak, który podzielił się problemami, jakie napotkał przygotowując do wydania anonimowy przekład utworu Giambattisty Marina *O zabiciu Młodzianków*³.

³ G. B. Marino, Anonim, *O zabiciu Młodzianków*, wyd. R. Rusnak, Warszawa 2012, „Biblioteka Pisarzy Staropolskich”, t. 41.

Część druga tomu, zatytułowana *Medytacje*, zawiera trzy rozdziały. Dwa z nich, autorstwa Marii Wichowej i Katarzyny Kaczor-Scheitler, stanowią analizy wybranych wątków z dzieł: Diega de Estella (*O wzgardzie świata i próżności jego*) oraz z anonimowego rękopisu norbertańskiego (*Kontemplacja męki i śmierci Chrystusa Pana*). Badaczki analizują udział *dignitas humana* i *humanitas christiana*, jak też zastosowania zmysłów w podręcznikach medytacji. Trzeci, opracowany przez Beatę Łukarską, przybliży przekrojowo w oparciu o wiele tekstów kompozycję zbiorów rozmyślań oraz podaje za źródłami szczególne warunki, które musi spełnić osoba chcąca medytację praktykować. Analizuje też zapisy efektów, jakie winni uzyskać adepci formacji życia duchowego.

Z kolei część trzecia, *Retoryka i filozofia*, zawiera w pierwszej kolejności rozdział na temat jezuickich zbiorów tez (*Assertiones*) wykorzystywanych przez wykładowców kolegów w publicznych dysputach najczęściej z zakresu teologii bądź filozofii. Autor, Jakub Z. Lichański, przekonuje, że od nich i będących ich konsekwencją dysput wziął początek dyskurs akademicki. Dawid Szymczak przedstawił funkcję wybranych egzemplów historycznych w pismach Piotra Skargi, jakie kaznodzieja przywołał, prowadząc polemikę z tezami myślicieli prawosławnych. Funkcję wątku *Mater Dolorosa* w *Rozmyślaniach dominikańskich* przybliżyła Katarzyna Kiskowiak, która analizowała scenę pożegnania Maryi z Jezusem w Betanii. Ostatni rozdział tej części, autorstwa Jacka Kwoska, rozpoznaje z perspektywy filozoficznej inspiracje scholastyczne, jakich obecność wskazać można w słynnym traktacie Macieja Kazimierza Sarbiewskiego *De acuto et arguto*.

W części czwartej, *Wzorce osobowe*, znajdujemy cztery rozdziały. Przedstawiają teksty zróżnicowane genologicznie: kronikę, kazanie, regułę zakonną, podręcznik, przedmowę do tragedii. Omawiane utwory reprezentują jedynie przykładowe formy wypowiedzi, w jakich przedstawiano wzorce zachowań. Można śmiało powiedzieć, iż większa część piśmiennictwa zakonnego przesiąknięta jest parenetyką, realizuje cele dydaktyczne, podsuwając godne naśladowania modele postępowania. Rozdział autorstwa Bernadetty Puchalskiej-Dąbrowskiej dotyczy wzorców osobowych świętych, jakie zostały przedstawione w *Kronikach trzech zakonów* Marka z Lisbony przełożonych przez anonimowego bernardyna (1610). Najobszerniej scharakteryzowany został przez autora, jak i badaczkę, żywot św. Elżbiety Węgierskiej. Z kolei Michał Kuran przeanalizował relacje między konwencjami kazania wygłaszanego w rocznicę śmierci a funkcjami tekstu hagiograficznego, jakie rozpoznać można w *Rocznej i wiecznej pamiętce* Adama Makowskiego, rekonstruujać hagiograficzny wizerunek wojewodziny krakowskiej, Doroty Barzi, *primo voto* Mińskiej (z d. Goryńskiej). Dorota Szagun napisała rozdział na temat cnoty ubóstwa w regule Zakonu Świętej Klary. Pokazała więc, jak przedstawiał się model postępowania w zakonnym tekście ustalającym zasady życia we wspólnocie. Również teksty o charakterze normatywnym wyzyskała Anna Reglińska-Jemioł w rozdziale na temat sztuki tańca w piśmiennictwie jezuickim XVII i XVIII wieku. Badaczka dowiodła, iż taniec był znaczącym narzędziem wychowawczym w pedagogice jezuickiej. Małgorzata Mieszek przedstawiła z kolei polemikę między Stanisławem Konarskim a Janem Bielskim na temat możliwości wprowadzenia

postaci kobiecych w dramatach szkolnych, co dopuścił ten pierwszy, a przeciw czemu protestował drugi.

W tomie zamieszczony został również zapis dyskusji konferencyjnej. Choć zawartość monografii nie jest identyczna z programem konferencji, to jednak prowadzona podczas obrad wymiana poglądów bardzo dobrze pokazuje, jakie zagadnienia spotkały się z żywą reakcją uczestników sesji. Zapis dyskusji pozwala zarazem utrwalić głosy osób, których prace ostatecznie nie weszły do obecnego tomu. Przybliża też w zarysie zagadnienia, którym uczestnicy obrad poświęcili swe wystąpienia.

Monografię obecną dopełnia bibliografia problematyki przedstawionej przez badaczy. Ma na celu wskazanie pozycji kluczowych, jak też czasami informuje o możliwości znacznego poszerzenia kręgu lektur.

Gorąco dziękuję wszystkim, którzy przyczynili się do powstania obecnego tomu. Najpierw inicjatorom konferencji z 2010 roku, dr Magdalenie Kuran i dr Katarzynie Kaczor-Scheitler. To ich zainteresowania badawcze zainspirowały do zorganizowania sesji na temat piśmiennictwa zakonnego, one też przygotowały i rozesłały zaproszenia. Uczestnikom konferencji dziękuję za to, że zechcieli wziąć udział w przedsięwzięciu, przygotowali referaty i wygłosili je, jak też uczestniczyli podczas obrad w ożywionych oraz inspirujących dyskusjach. Pani dr hab. prof. UŁ Krystynie Płachcińskiej, kierownikowi Katedry Literatury Staropolskiej i Nauk Pomocniczych bardzo dziękuję za zgodę na podjęcie tego cyklu przedsięwzięć oraz stale nam towarzyszącą życzliwą opiekę merytoryczną. Dziękuję wreszcie wszystkim badaczom, którzy przygotowali poszczególne rozdziały prezentujące różnorodne bogactwo piśmiennictwa zakonnego przedstawione w obecnej monografii, za poświęcony czas, trud włożony w badania oraz opracowanie ich wyników. Bardzo dziękuję także recenzentowi wydawniczemu, dr. hab. prof. IBL PAN Jackowi Wójcickiemu, za troskę o poziom naukowy naszego przedsięwzięcia, wyrażoną w formie drobiazgowej opinii na temat pomysłów przedstawionych w pracach złożonych przez autorów. Wyrazy wdzięczności kieruję także do pana Gregorego Scheitlera za sprawdzenie i skorygowanie nadesłanych przez autorów streszczeń w języku angielskim. Dziękuję również o. dr. Anzelmowi Szeinke OFM za zgodę na wykorzystanie zdjęcia przedstawiającego zbiory Biblioteki Ojców Reformatów w Zakliczynie, jak też dr. Marcinowi Bauerowi za opracowanie graficzne okładki, na której się ono znajduje. Bardzo wiele pracy włożył w przygotowanie niniejszego tomu mgr Dawid Szymczak. Dziękuję Mu za spisanie i zredagowanie dyskusji konferencyjnej, opracowanie zbiorczej bibliografii, indeksu osób, krytyczną lekturę obecnego wstępu oraz nieustanną czujność na wszystkich kolejnych etapach pracy nad tomem.

Michał Kuran